

Annotation. The article deals with the evolution of scientific leadership during the historical period under consideration and it is proved that in the XXI century nano - piko - and femtosciences will have leadership. The complex „higher education + science” of Ukraine should be developed in this direction and must create quantum technologies harmless to biosphere. **Key words:** scientific leadership, unity of science and learning, quantum technology.

Кравченко І.М.
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗМІСТ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА В УЧИТЕЛЬСЬКИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Провідною тенденцією розвитку сучасної системи вищої освіти України є її інтеграція до європейського освітнього простору, що одним із напрямів освітньої модернізації передбачає створення вищих навчальних закладів нової якості – мегауніверситетів. Проблема структури, особливостей їх формування є на сьогодні дискусійною. Зокрема, одними з перших у сучасні педагогічні конгломерати, в якості консолідуючого компонента, увійшли педагогічні коледжі. Історично склалося так, що саме цей тип навчальних закладів відіграв досить вагомий роль у реформуванні вітчизняної педагогічної освіти на різних етапах її розвитку. Це вмотивувало звернення до його ретровитоків – учительських інститутів. По-перше, з другої половини ХІХ ст. вони стали основою формування мережі педагогічних навчальних установ; по-друге, саме на основі учительських інститутів шляхом їх злиття з іншими навчальними закладами періодично створювався масовий тип педагогічного ВНЗ (педагогічний інститут (1919 р.), Інститут народної освіти (1920 – 1921 рр.) та ін.); по-третє, історія педагогічної освіти засвідчує факт неодноразового відновлення цього різновиду навчального закладу в різних формах (учительський інститут (1874, 1934 рр.), педагогічне училище (1952 р.), педагогічний коледж (з 1991 р.).

Зазначимо, що в історіографії досліджуваного періоду наукові засади підготовки педагогічних кадрів, формування особистості майбутнього вчителя були розвинені відомими педагогами та державними діячами: С. Ананьїним, М. Демковим, М. Василенком, Г. Ващенко, Б. Грінченком, В. Зеньківським, М. Лавровським, О. Музиченком, І. Огієнком, С. Русовою, Я. Ряпло, І. Сікорським, С. Сірополком, І. Стешенком, К. Ушинським, Я. Чепігою та ін. Питанням становлення системи освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. присвячено ряд наукових розвідок того часу, зокрема, М. Авдієнка, М. Весселя, В. Ігнатовича, А. Меленевського, С. Постернака, С. Рождественського та ін. Особливості розвитку педагогічної освіти зазначеного періоду висвітлені Д. Марголіним, Г. Страком, О. Фльоровим та ін. Окремі проблеми професійно-педагогічної підготовки, у тому числі в учительських інститутах, аналізувалися Н. Губкіним, І. Карповим, П. Клунним, І. Клюжевим, І. Максимовим, М. Родевичем, Ф. Студитським.

Методологічні, теоретичні засади, шляхи оновлення педагогічної освіти розкрито в працях сучасних учених: А. Алексюка, В. Андрущенко, А. Бойко, В. Бондаря, О. Дубасенюк, А. Капської, Н. Кузьміної, В. Лугового, О. Мороза, В. Сластьоніна, О. Сухомлинської, Л. Хомич, М. Ярмаченка та ін.

Історія професійно-педагогічної підготовки вчителя в Україні періоду ХІХ – початку ХХ ст. досліджувалася В. Белашовим, А. Булдою, Л. Вовк, О. Глузманом, М. Гурець, Н. Дем'яненко, І. Зайченком, І. Кліцаковим, М. Кузьміним, М. Лескевичем, В. Майбородою, І.І. Прудченко, Н. Рудницькою, Л. Семеновською та ін. У публікаціях цих авторів висвітлювалися також аспекти процесу становлення і розвитку ряду учительських інститутів.

Деякі напрями генези змісту діяльності учительських інститутів України розкриті в дисертаційних дослідженнях Л. Задорожної (досвід діяльності Глухівського учительського інституту з формування педагогічної майстерності у майбутніх учителів), О. Лук'янченко (організація педагогічної практики).

Отже, необхідність збереження національних освітніх традицій у сучасних умовах модернізації системи педагогічної освіти в Україні, відсутність історико-педагогічних праць, які б цілісно відображали розвиток організації і змісту підготовки педагога в учительських інститутах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зумовили вибір теми наукової статті.

Зауважимо, що вперше ідея про відкриття учительських інститутів у Російській імперії (а отже й в Україні) прозвучала в 60-х рр. ХІХ ст. у рамках освітньої реформи. Зокрема, Міністерство народної освіти 1862 р. у I томі “Зауважень на проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів” опублікувало проект Статуту учительських інститутів. Проект передбачав створення самостійного закладу педагогічної освіти для підготовки вчителя початкової школи, який мав організовуватись на зразок існуючих у Німеччині і Швейцарії учительських семінарій [5, с. 25].

Однак, проект 1862 р. було розкритиковано представниками народної освіти. Основною причиною, вважаємо, стало запозичення їх устрою із зарубіжних аналогів (учительських семінарій) без урахування особливостей національної системи освіти, ментальності. У 1862 р. суспільство не було готове сприйняти ідею створення незалежних педагогічних навчальних закладів, оскільки, вважаємо, не існувало єдиного бачення, чіткого шляху реформування шкільництва.

У зв'язку з різномірністю думок, великою кількістю зауважень до проекту Статуту, відкриття учительських інститутів в Україні було відкладено, але думка про їх створення не перекреслена.

Лише в травні 1869 р. у “Журналі Міністерства народної освіти” було надруковано записку про проект міських училищ й учительських інститутів, були наведені положення про ці навчальні заклади, штати та таблиці тижневих уроків [3, с. 1 – 47; 4, с. 459; 6, арк. 1]. З цього часу саме учительські інститути розглядалися основними у підготовці вчителів для міських училищ. Листом від 2 листопада 1869 р. міністр народної освіти зобов'язав усіх піклувальників навчальних округів подати Міністерству до 1 січня 1870 р. свої зауваження і пропозиції з цього питання. Згодом, у 1870 р., було видано “Збірник думок та зауважень на проект міських училищ та учительських інститутів” [4, с.459].

Невдовзі, 31 травня 1872 р. Міністерством народної освіти було видано Положення про учительські інститути. Вони створювалися для підготовки вчителя початкової школи підвищеного типу: міських училищ (з 1912 р. для вищих початкових училищ). Нами з'ясовано, що учительські інститути належали до “спеціальних середніх навчальних закладів” (на основі звіту міністра народної освіти за 1874 р. [1, с. 128], оскільки Положенням про учительські інститути (1872 р.) їх статус не було визначено).

Першими учительськими інститутами в Україні були Феодосійський (1874) і Глухівський (1874) [6, с. 15]. На початку ХХ ст. було засновано цілу мережу вчительських інститутів: Київський (1909 р.) [7, арк. 1], Катеринославський (1910 р.), Вінницький (1912 р.) [8, арк. 156], Миколаївський (1913 р.), Полтавський (1914 р.) [9, арк. 1], Чернігівський (1916 р.) [10, арк. 2].

До організаційно-педагогічних передумов становлення учительських інститутів, з нашої точки зору, слід віднести: відсутність цілеспрямованої підготовки вчителя для початкової школи у першій половині ХІХ ст.; нестачу учительських кадрів, що загострилася закриттям університетських педагогічних інститутів (1859 р.), дворічних педагогічних курсів при університетах (1867 р.) – єдиних на той час педагогічних навчальних закладів, окрім учительських семінарій (відкриття першої відбулося в 1869 р.); реформу початкової освіти 1860 – 1870-х рр. (реорганізація повітових училищ у міські, впровадження у міських училищах класної системи викладання замість предметної. Остання існувала в усіх навчальних закладах Російської імперії до 1872 р.); позитивний досвід діяльності учительських семінарій Німеччини, Швейцарії. Все це сприяло виробленню в 1862 р. проекту Статуту учительських інститутів, який спричинив десятилітню дискусію щодо їх призначення. Після тривалих

обговорень, у 1872 р. Міністерство народної освіти офіційно видало "Положення про учительські інститути". На початку ХХ ст. організаційно-педагогічними передумовами становлення учительських інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів нами визначено: збільшення мережі міських училищ, їх реорганізацію у вищі початкові училища (1912 р.); реформування педагогічної освіти в період національно-визвольних змагань (1917 – 1920 рр.); перебудову навчально-виховного процесу учительських інститутів за постановою Тимчасового уряду "Про зміну штатів учительських інститутів" (1917 р.), проект утворення вищого педагогічного закладу шляхом злиття учительських інститутів і вищих педагогічних курсів (1918 р.), перетворення учительських інститутів на педагогічні (1919 р.), організацію Інститутів народної освіти та уведення до їх структури учительських інститутів (1920 – 1921 рр.).

Обґрунтування процесу становлення і розвитку учительських інститутів у системі педагогічної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як поступової, закономірної зміни їх адміністративно-організаційного устрою, змісту підготовки вчителя, в тому числі професійно-педагогічної, зумовленої суспільно-політичними, соціально-економічними і організаційно-педагогічними перетвореннями цього періоду дозволило нам розробити його періодизацію в єдності чотирьох етапів: 1862 – 1873 рр., 1874 – 1904 рр., 1905 – 1916 рр., 1917 – 1920 рр. Відповідно до розробленої періодизації процесу становлення і розвитку учительських інститутів визначаємо такі тенденції і особливості їх адміністративно-організаційного устрою: у період 1874 – 1904 рр. – закриті (інтернатного типу) навчальні заклади з правом вступу осіб чоловічої статі. Термін навчання становив три роки. Розподілу на відділення чи факультети не існувало. Інститути (очолювалися директорами) перебували під безпосереднім керівництвом піклувальника навчального округу та належали до відомства Міністерства народної освіти. Вищий керівний орган – педагогічна рада – позбавлявся самостійності. Члени ради – штатні викладачі інституту та міського при ньому (зразкового) училища, безпосереднім керівником якого був директор інституту. Навчальні заклади відрізнялися централізацією в управлінні, фундаменталізацією бібліотек, організацією як центрів навчально-виховних комплексів. Передбачався жорсткий контроль за поведінкою вихованців як у межах закладу, так і поза ним, дотримання суворого режиму. Упродовж 1905 – 1916 рр. спостерігалися порушення деяких пунктів "Положення про учительські інститути" (1872 р.), "Інструкції щодо управління учительськими інститутами" (1876 р.), що відобразилося в автономізації управління, організації їх як відкритих навчальних закладів (закриття інтернатів), послабленні нагляду за поведінкою вихованців, зміцненні позицій як центрів навчально-виховних комплексів. У період 1917 – 1920 рр. – реконструкція устрою учительських інститутів за постановою Тимчасового уряду (14 червня 1917 р.), згідно якої навчальні заклади стали чоловічими, жіночими та змішаними з розподілом на три відділення (фізико-математичне, словесно-історичне, природничо-географічне) та з можливістю відкривати паралельні класи. Розширюється штат викладачів. У 1920 р. інститути увійшли до складу Інститутів народної освіти. Серед провідних тенденцій – професіоналізація, українізація змісту навчально-виховного процесу.

Основними навчальними дисциплінами учительських інститутів можна назвати: Закон Божий, педагогіку і дидактику, російську мову і церковно-слов'янське читання, арифметику і початкову алгебру, геометрію, історію (російську і загальну), географію (російську і загальну), природознавство і фізику, космографію, гігієну, креслення та малювання, красне писання, співу і гімнастику. Крім цього, у Феодосійському учительському інституті викладався курс музики, а в Глухівському – ручної праці.

Для визначення обсягу предметів усього курсу навчання першими учительськими інститутами (Феодосійським і Глухівським (1874 р.) за нормативні було взято програми з "Правил для випробування осіб, які бажають отримати право на звання вчителя міського училища" (1874 р.), затверджених Міністерством народної освіти. Офіційні навчальні плани і програми учительських інститутів були видані Міністерством 13 листопада 1876 р.

Дослідження навчальних програм засвідчило нівелювання загальноосвітньої підготовки в учительських інститутах періоду 1874 – 1904 рр. В ході вивчення предметів училищного курсу здійснювалася методична підготовка, поглиблення якої відбувалося під час ознайомлення із "загальною методикою" в курсі "Педагогіка і дидактика" (у ІІ кл. (2 год. на тиждень) вивчалися розділи: "Вступ", "Фізичне, розумове та моральне виховання"; у ІІІ кл. (2 год. на тиждень) – розділи "Дидактика та методика"; "Дисципліна в школі") та окремими методиками. Висловлено нами припущення щодо уведення методичної підготовки з І кл. (у ході викладання дисциплін училищного курсу) дозволило пояснити причини відсутності: 1) методик як окремих дисциплін у переліку навчальних предметів учительського інституту та 2) тематичного розділу "Методика викладання предмету" у змісті навчальних програм "Фізика", "Природознавство", "Креслення, малювання та красне писання" (на той час методичні розробки саме з цих дисциплін не набули системного узагальнення, достатнього для запровадження їх як автономних).

Викладання педагогіки було прерогативою директорів інститутів. Так, зокрема, педагогіку у Глухівському учительському інституті викладали директори: О. Белявський, І. Андрієвський, М. Григоревський, К. Ягодовський; Феодосійському – Є. Лагоріо, М. Ленц; Київському – К. Щербина; Миколаївському – П. Жданов; Вінницькому – М. Запольський; Чернігівському – О. Фльоров та ін. Оскільки методики предметів не виділялись як самостійні дисципліни, їх викладання здійснювали вчителі відповідного навчального курсу. Тому під час призначення на посаду викладача училищного інституту наявність практичного досвіду роботи мала вирішальне значення. Кожен з викладачів інституту зобов'язувався на початку навчального року подавати на розгляд педагогічної ради програму навчальної дисципліни, не дивлячись на видані 1876 р. міністерські. Це засвідчує їх авторський зміст.

В учительських інститутах готували вчителя "широкого профілю" для викладання всіх предметів училищного курсу, крім Закону Божого. Остання дисципліна вважалася методологічною основою навчально-виховного процесу, сприяла релігійно-моральному вихованню учнів.

Навчальні плани і програми учительських інститутів, затверджені Міністерством народної освіти як експериментальні ще 1876 р. терміном на три роки, залишалися незмінними до початку ХХ ст. Лише події 1905 – 1907 рр. стали основою для якісного нового етапу розвитку теоретичної професійно-педагогічної підготовки. Цей факт засвідчується рішеннями учительських з'їздів (директорів і викладачів учительських інститутів (Петербург, 1907 р.), директорів учительських інститутів та учительських семінарій Київського навчального округу (Київ, 1910 р.).

Аналіз змісту навчальних програм дисципліни "Педагогіка", зокрема Київського (1909 р.) (автор К. Щербина) та Миколаївського (1913 р.) (автор П. Жданов) учительських інститутів, дозволив підтвердити їх авторський зміст та відображення у розділах "педагогіка", "загальна педагогіка" переважно психологічної тематики, акцентуванні на теорії виховання.

Вивчення навчальних планів і програм, протоколів засідань педагогічних рад показало, що учительським інститутам України періоду 1905 – 1916 рр. притаманне ґрунтовне, детальне розроблення змісту теоретичної професійно-педагогічної підготовки. Вона включала інтегрований курс "Педагогіка" та окремі методики. Перший складався з розділів: "загальна педагогіка", "дидактика", "училищезнавство", "історія педагогіки" та інтегрував знання з філософії, психології, педології, фізіології, гігієни, логіки та ін. У цей час загалом збільшилася кількість годин на вивчення педагогіки. Провідними тенденціями стали поглиблення змісту теоретичної професійно-педагогічної підготовки (за рахунок уведення нових розділів: "училищезнавство", "історія педагогіки" та методик (фізики, природознавства, малювання, креслення, чистописання, співу, фізичних вправ). Спостерігається психологізація, педагогізація, фундаменталізація навчально-виховного процесу. Характерною особливістю можна вважати перенасиченість навчальних програм фактологічним матеріалом та прагнення до підвищення рівня загальноосвітньої підготовки.

Початок нового етапу розвитку учительських інститутів України пов'язується з постановою Тимчасового уряду "Про зміну штатів учительських інститутів" (1917 р.). У зв'язку із запровадженням з І кл. спеціалізацій (словесно-історичне, фізико-

математичне, природничо-географічне відділення) курс навчання поділився на загальний – обов'язковий для всіх вихованців та спеціальний – у відповідності з обраною спеціалізацією. Нами встановлено, що відсутність офіційних пояснень щодо впровадження в дію постанови Тимчасового уряду (1917 р.) спричинила різницю в утвердженні спеціалізацій, навчальних планах і програмах окремих учительських інститутів на 1917/18 н.р. Визначено, що теоретична професійно-педагогічна підготовка у 1917 – 1920 рр. була представлена в кожному з учительських інститутів різним набором дисциплін. В основному це – “Психологія”, “Логіка”, “Логіка і дидактика”, “Теорія навчання і виховання”, “Історія педагогіки”, “Теорія і психологія художньої творчості”, “Психологія і педагогіка”, “Психологія, логіка, педагогіка з філософією”, “Гігієна”, “Школознавство”, методики тощо. Теоретична професійно-педагогічна підготовка характеризувалася багатопредметністю, інформативною насиченістю, утвердженням ідеї “єдиної трудової школи”. Провідними тенденціями стали професіоналізація навчально-виховного процесу, українізація змісту навчання. Важливою особливістю став перехід від підготовки вчителя “широкого профілю” до вчителя-предметника.

Практична складова професійно-педагогічної підготовки учительських інститутів здійснювалася на ґрунтовній теоретичній основі (інтегрований курс “Педагогіка”). Отже, дотримувався принцип єдності теоретичної та практичної підготовки. Практична складова охоплювала: педагогічну (з 1876 р.), музейну (з 1910 р.) практики, навчальні екскурсії (з 1874 р.), організацію і участь у літературно-музичних вечорах (з 1874 р.), соціально-санітарну та благодійницьку діяльність (з 1914 р.). Педагогічна практика включала три етапи: пропедевтичний, пасивний та активний. Пропедевтичний тривав упродовж перших двох років навчання. У I кл. відбувалося вивчення предметів училищного курсу, отримання методичних вказівок щодо їх викладання. У II кл. пропедевтика здійснювалася через вивчення курсу педагогіки та окремих методик. На другому році навчання паралельно з пропедевтикою починалася пасивна практика, що тривала й упродовж третього року навчання (відвідування у вільний від занять час міського (вищого початкового) училища, спостереження за проведенням уроків учителями, участь у настановчих конференціях). У III кл. до пасивних видів приєднувалися активні форми: психолого-педагогічні спостереження, чергування, виконання функцій класних керівників, проведення пробних і зразкових уроків, участь у їх обговоренні та звітних конференціях, ведення відповідної звітної документації.

Отже, серед провідних тенденцій та особливостей розвитку змісту професійно-педагогічної підготовки визначено: орієнтацію на підготовку вчителя “широкого профілю”, поглиблену методичну підготовку, її структуризацію (пропедевтика, загальна методика, окремі методики (часткові дидактики); нівелювання загальноосвітньої складової підготовки; спрямування на єдність педагогіки і психології у змісті навчання (1874 – 1904 рр.); поглиблення загальноосвітньої складової підготовки шляхом збільшення фактологічного матеріалу в змісті навчальних дисциплін; інтеграцію змісту педагогічних дисциплін (педагогіки, історії педагогіки, училищознавства), розроблення авторських навчальних програм, посилення уваги до вивчення особистості дитини і аномалій її розвитку, оформлення окремих методик у самостійні напрями, послаблення зв'язку між рівнями методичної підготовки, спрямування на диференціацію інтегрованих навчальних дисциплін, поглиблення практичної підготовки, особливо її психологічної складової (акцентування на психологічних спостереженнях, психолого-педагогічних характеристиках) (1905 – 1916 рр.); професіоналізацію з тенденцією до виокремлення спеціалізацій, орієнтацію на підготовку вчителя-предметника, розподіл навчальних дисциплін на загальні та спеціальні, оформлення групи необов'язкових навчальних предметів, українізацію змісту навчання, диференціацію інтегрованих навчальних курсів, створення блоку (циклу) психолого-педагогічних дисциплін (1917 – 1920 рр.).

Впродовж 1874 – 1920 рр. інститути вважалися фундаментальними розробниками змісту професійно-педагогічної підготовки в єдності теоретичної, методичної і практичної складових, функціонували як центри навчально-виховних комплексів.

Вивчення історичного досвіду діяльності учительських інститутів другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє рекомендувати для впровадження сучасним педагогічним ВНЗ такі провідні ідеї, як: запровадження інтегрованих навчальних курсів, дотримання принципу єдності педагогічної теорії, методики і практики у підготовці майбутнього вчителя, поглиблення її методичної складової, інтеграція психологічного і педагогічного знання; розроблення змісту та уведення періодичного контролю за самостійною роботою студентів, підвищення її значення; акцентування на моральному вихованні у педагогічному процесі, поєднання викладачами педагогічної діяльності в учительському інституті та школі, організація педагогічного ВНЗ як навчально-виховного комплексу; урізноманітнення форм підвищення кваліфікації учителів (літні, короткотермінові, довготривалі курси тощо); розширення видів довузівської підготовки, цілеспрямоване забезпечення профорієнтації і профвідбору на педагогічні спеціальності.

Література

1. Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Август. – С. 128.
2. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки: 1917 – 1985 / Майборода В.К. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
3. О предполагаемых городских училищах и об учительских институтах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. 143. Май. – С. 1 – 47.
4. Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. – СПб., 1870. – 742 с.
5. Студитский Ф. Свод замечаний на проект устава общеобразовательных учебных заведений об устройстве учительских институтов / Студитский Ф. – СПб., 1863. – 148 с.
6. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 35 (1869), спр. 398, 16 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 259 (1916), спр. 342, 43 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 299 (1917), спр. 3, 198 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229 (1914), спр. 268, 227 арк.
10. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 259 (1916), спр. 309, 37 арк.

Анотація. Виявлено провідні тенденції і особливості адміністративно-організаційного устрою, змісту професійно-педагогічної підготовки в учительських інститутах України другої половини XIX – початку XX ст. відповідно до обґрунтованих етапів. Актуалізовано досвід діяльності учительських інститутів зазначеного періоду в сучасних умовах модернізації національної педагогічної освіти. **Ключові слова:** учительський інститут, професійно-педагогічна підготовка, адміністративно-організаційний устрій, тенденції.

Аннотация. Выявлены ведущие тенденции и особенности административно-организационного устройства, содержания профессионально-педагогической подготовки в учительских институтах Украины второй половины XIX – начала XX в. в соответствии с выделенными этапами. Актуализирован опыт деятельности учительских институтов указанного периода в современных условиях модернизации национального педагогического образования. **Ключевые слова:** учительский институт, профессионально-педагогическая подготовка, административно-организационное устройство, тенденции.

Annotation. Major trends and peculiarities of administrative and organizational structure, content of vocational training in teachers' institutes in Ukraine in the second half of XIX – beginning XX century have been identified. The experience of their activities in the conditions of modernization of pedagogical education in Ukraine has been updated. **Key words:** teachers' institute, vocational pedagogical training, administrative and organizational structure, major trends.